

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

**ZALAVÁR-VÁRSZIGET AZ ÁRPÁD-KORBAN
A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI**

RITOÓK ÁGNES

ELTE BTK

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

RÉGÉSZETI PROGRAM

TÉMAVEZETŐ : DR. BENKŐ ELEK DSC

I. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJA, SZAKIRODALMI ELŐZMÉNYEI

A 19. század első évtizedeinek neves történészei között hosszú vita folyt arról a kérdésről, hogy a Salzburgban 870/71-ben íródott krónika, a *Conversio Bagoariurum et Carantanorum* egyik főszereplőjének, Priwinának a székhelye, amelyet a forrás *Mosapurc*-nak (is) nevez, a bajorországi vagy a karinthiai Moosburgban, esetleg a magyarországi Zalavár határában keresendő-e. Mivel azonban a *Conversio* szerint a Karoling-kori Mosapurc egyik templomában Hadrianus mártír teste nyugodott, s a Hadrianus/Adorján tisztelet az Árpád-kori Zalavárott intézményben és épületben is megtestesült, a mérleg nyelve a magyarországi település felé billent. A később is fel-fellángoló vitát napjaink ásatási eredményei döntötték el véglegesen Zalavár-Vársziget javára.

A rendszeres régészeti feltárás kezdetére a Várszigeten folytatott kő-, majd homokbányászat következtében az Árpád-kori épületegyüttes maradványai nagyjából megsemmisültek. Részben ennek köszönhető, hogy az 1949-től id. Fehér Géza, majd Cs. Sós Ágnes vezette kutatások során a honfoglalást megelőző időszak kapott nagyobb hangsúlyt, és a „szláv kapcsolat” lett a régészeti kutatás meghatározó vonala 1952-től az 1980-as évekig. Ekkor azonban maga Cs. Sós értékelte át és helyezte európai összefüggésbe a 9. századi Mosaburg kapcsolatrendszerét, de a körülményekből következően a feltárásoknak így is csupán "melléktermékei" maradtak az Árpád-kori (és késő középkori – kora újkori) épület-, telep- és temetőrészletek.

Zalavár-Vársziget Árpád-kori hagyatéka a közismert szakirodalmi adatokat összefoglalva a következő jelenségekben testesült meg:

1. Külső vár: A mintegy 15 hektár alapterületű Várszigetet övező, annak peremén emelt sánc és az általa körbevett terület megnevezése 1953-tól a „külső vár”. Építését a zalavári ispánsági központ kialakításhoz kapcsolták, ennek megfelelően a 11. századra keltezték.
2. Belső vár: A Vársziget déli nyúlványán egy közel 0,5 ha nagyságú teret szabálytalan trapéz alakban kerítő, cölöpös alapozású kőfalat és a mögötte fekvő területet ugyancsak 1953-tól „belső várként” határozták meg. A korai összefoglalókban ennek szinonimája a „monostor fala” vagy az „erődített monostor”. Építését a külső várhoz képest „valamivel későbbi időre”, de még ugyancsak a 11. századra valószínűsítették.

3. Temetőrészetek a Vársziget déli részén: A „belső vár” keleti falán belül és az északi falon kívül feltárt kisebb temetőrészetek közül az utóbbi hovatartozása bizonytalannak látszott. A falon belül feltárt sírokat a monostor temetőjéhez kapcsolták. A temetkezéseket az S-végű karika leletek alapján a 11. századra datálták.
4. A „kápolna” és a hozzá tartozó temetőrészet: A monostortól északnyugatra épült templom („kápolna”) és a körülötte nyitott temető, amelyet ugyancsak a karikaékszerekre való hivatkozással kelteztek a 11. századra.
5. A zalavári Vársziget Árpád-korra keltezett maradványainak köre az 1980-as évek közepén rövid időre egy toronnyal is bővült, ezt azonban Cs. Sós Ágnes hamarosan a 9. századi akropolisz épületei közé sorolta be.

A Zalavárral foglalkozó régészek ragaszkodása az államalapítás évszázadához történeti adatokon alapult: az 1019. évi templomszentelési bejegyzésen, a monostor ugyanerre az évre hamisított alapítólevelén és a 11. században Zalaváron működő ispánsági központon. A leletanyag keltező értékűnek hitt karikaékszerei és a rétegviszonyok látszólag támogatták is ezt a keltezt, amelyet tovább erősítettek a művészettörténet zalavári vonatkozású kutatási eredményei (amelyek mögött természetesen ismét csak a történeti adatok álltak): a kőfaragványok egy része alapján feltételezett 11. századi kőfaragóműhely, és a 16. századi felmérésen ábrázolt templomhoz rendelt 11. századi észak-itáliai alaprajzi párhuzamok.

A keltezés pillérei azonban az elmúlt évtizedekben részben meginogtak. A leletanyag rendszeres számbevétele nyomán a karikaékszerek használata már nem korlátozható a 11. századra. Az újabb, de még Cs. Sós Ágnes által vezetett zalavári ásatások eredményei alapján a korai kőfaragványok egy részét a 9. századra kellett „visszakeltezni”, más részüket Tóth Sándor a 11. század utolsó évtizedeinek jeles sorozatához, a Szent István szarkofág köréhez kapcsolta. Az alaprajz forrásértéke a kora Árpád-kor vonatkozásában ugyancsak megkérdőjeleződött és a stíluskapcsolatok lehetséges irányai közül Salzburg került az első helyre.

Súlyos támadás érte a „külső várat” is: Bóna István 1998-ban kifejtett véleménye szerint „ekkor méretű és ilyen alakú fa-föld vár a korai Árpád-korban nem létezett, sáncfalának rajzos rekonstrukciói fantáziatermékek,” így Zalavár ispánsági várát a „nem talált várak” közé sorolta, de ugyanakkor tagadta a sánc Karoling -kori eredetének lehetőségét is. A megyeszékhellyel kapcsolatban egyéb kérdésekre sem sikerült megnyugtató választ találni. A zalavári ispánsági központ kialakítására Györffy György szerint csak a 11. század végén kerülhetett sor, újabban azonban Zsoldos Attila az önálló Zala megye megszületését a 11. század közepére, I. András uralkodására keltezte, következésképp a megyeszékhely kijelölése

is ezidőtájt történhetett. Az ispánsági vár kiépülésének datálását segíthetné az a templom, amely elvben minden megyeközpont „kötelező” tartozéka volt. Papját a 11. század végétől a törvények esperesnek nevezték. A zalai esperest először az 1230-as években említik a források a veszprémi káptalan tagjaként, templomának azonban sem helye, sem titulusa nem ismert.

II. A KUTATÁS SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

A Kárpát-medence egyik kiemelkedő jelentőségű régészeti lelőhelyének, Zalavár-Várszigetnek három meghatározó korszaka (Karoling-kor, Árpád-kor, késő középkor) közül az Árpád-kornak önmagában is sokoldalú a problematikáját. Ebből az értekezésben egy forráscsoportot – az ásatások eredményeit – ragadtam ki, és helyeztem a középpontba, de nem hagytam figyelmen kívül és lehetőség szerint felhasználtam a történeti és művészettörténeti adatokat is.

Az ásatások során ismertté vált Árpád-kori Zalavárhoz a „hagyományos” felosztás – Cs. Sós Ágnes 1963-ban megjelentetett, Fehér Géza ásatásait összefoglaló monográfiája – szerint védművek, temetők és egy templom tartoztak. Az értelmezés és történetiség szempontjából helyesebbnek tartottam azonban ezzel a csoportosítással szakítani, s a feltárt építményeket, illetve jelenségeket a területhasználat egyházi vagy világi jellege alapján szétválasztva tárgyalni.

Nem tartozik azonban a Vársziget Árpád-korra keltezett építményei közé a „külső vár”, azaz a Várszigetet övező sánc, amit az ásatási dokumentációi (köztük Méri István rajzai) alapján már közel egy évtizede átsoroltam a település Karoling-kori építményei közé: Hasonló védművek Morva- és Csehországban a 9. század utolsó évtizedeiben épültek, s ezt a kelteztést az elmúlt években elvégzett dendrokronológiai vizsgálatok is megerősítették.

Az egyes jelenségek értelmezéséhez meg kellett vizsgálni, hogy az Árpád-kor meghatározó épületegyüttese, a monostor pontosan hol helyezkedett el a Várszigeten. A korábban megfogalmazott egyik vélemény szerint az 1569-ben készült felmérésen ábrázolt épületek – a templomot kivéve – nagyjából az Árpád-kori „belső vár” falain kívül feküdtek. A másik álláspont képviselői az Árpád-kori „belső vár” falai által körbezárt területre helyezték a késő középkori épületegyüttest. Az 1994-ben kezdődött újabb ásatások során a késő középkori védművek hosszabb, és jól meghatározható szakaszait tártuk fel. Ezeket a részleteket azonosítani lehetett a 16. századi felmérésen ábrázolt árkokkal és palánkkal, így a

monostor késő középkori épülettömbje is rögzült a Vársziget déli részén – az Árpád-kori „belső vár” területén belül.

A rekonstrukció alapján a „belső vár” a monostor körítőfala volt, a Vársziget déli részén az 1950-es években feltárt Árpád-kori sírok pedig kétségtelenül a monostor templom körüli temetőjéhez tartoztak.

Zalavár-Vársziget feltárt Árpád-kori hagyatékának legnagyobb részét a temetők jelentik. Elemzésüknél a feltárásuk során összegyűjtött minden adatot igyekeztem felhasználni, hiszen a Vársziget Árpád-kori történetére vonatkozó régészeti adatokat más emlékek csekély mennyisége miatt éppen ezekből a temetőkből kellett összegyűjtenem.

1944-ben Méri István a kidei temető kapcsán arról írt, hogy „a többrétegű, egymást átmetsző és szétdőlt sírok tömkelegéből kell az egyes sírokat kísérőjelenségeikkel együtt kihámozni. Ez pedig csak az összefüggések láncolatának pontos megfigyelése és lerögzítése által lehetséges” – nagy felületre kiterjedő feltárással. Ez a feltétel Zalaváron 1994-től teljesült.

A „kísérőjelenségek” vizsgálata az 1970-es években kezdődött el a skandináv majd az angol és francia középkori temetők kutatásában. Az időközben külön tudományággá fejlődött „templom körüli temető régészet” (churchyard archaeology) szempontjai és eredményei különösen érdekesek voltak számomra, hiszen az elemzett temetőkben a kutatók figyelmét egyébként „elvonó” sírleletek (viseleti tárgyak) nem fordultak elő. Ugyanakkor Magyarországgal együtt annak a középkori Európának a részei voltak, amelyben a temetkezés fő szabályait közvetlenül és közvetve az egyház tanítása határozta meg, ami bizonyos szokások egyidejű megjelenésében vagy eltűnésében is megnyilvánulhatott. Az önmagukban érdektelen, sírmélyiségre, a tájolásra, a sírföldre stb. vonatkozó adatok információ tartalma nem szűkíthető csupán a temetkezési szokásokra, de rajtuk keresztül rekonstruálható a korabeli környezet és annak változása is.

Az egyes jelenségek és a leletek értékelésénél, a párhuzamok keresése során a szűkebb-tágabb környék lelőhelyei nagyobb súllyal estek latba, mint a távoli vidékekről idézhető analógiák, de – mivel keresztény temetőkről van szó – nem hagyhattam figyelmen kívül a kapcsolódó európai jelenségeket és folyamatokat sem. Ugyanezt a módszert alkalmaztam a világi épületek, a palánkkal övezett terület és a négyzetes alaprajzú, toronyszerű épület vizsgálatánál is. A palánkkal övezett terület esetében a feladatot megnehezítette, hogy rendeltetését egyelőre csupán sejteni lehet, semmint bizonyító erejű adatokat felsorakoztatva meghatározni.

III. AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETE ÉS FŐBB EREDMÉNYEI

A földrajzi környezet felvázolását régészeti kutatások rövid összefoglalója követi.

Az értekezés tárgyát képező Árpád-kori hagyaték egyházakat bemutató része elsőként a zalai monostor feltárásának eredményeit tárgyalja. A feltárt épületmaradványok töredékessége és bizonytalan összefüggései miatt szokatlan sorrendben, a jól keltezhető, és kora Árpád-kori környezetre vonatkozóan is számos apró információt nyújtó temetővel kezdtem az ismertetést. A következő fejezet Zalavár-Vársziget másik egyházával, a szakirodalomból „kápólnaként” ismert templommal és temetőjével foglalkozik.

A második nagy egység a Vársziget profán épületeit mutatja be. Első fejezetében egy Árpád-kori palánkfalú udvarházat, második fejezetében pedig egy toronyszerű épületet taglal. Az értekezést egy hosszabb összefoglaló rész zárja. A függelék a tárgyalt két temető sírjainak táblázatba fogalt egyszerűsített adatsorát tartalmazza. Az illusztrációk (alaprajzok és elemző rajzok, leletek stb.) a kötet végén kaptak helyet.

1. *A bencés monostor.* A monostor északi temetőrészletének elemzése egy kísérlet része volt. A temetők közzétételének szokványos követelménye a temetkezési- és viseleti szokások és az egyes tárgytípusok vizsgálata, keltezése. A többnyire töredékesen feltárt temetőkben azonban ritkán lehet elemezni a temetkezés rendjét, rekonstruálni az egykori környezetet. Bár az elemzés tárgya ebben az esetben is egy temetőrészlet volt, a mások által rendszerint figyelmen kívül hagyott jelenségek (mint pl. a sírföld jellege, a sír abszolút mélysége, a térinformatika) komplex elemzésével sikerült felvázolnom a temetkezés rendjét, meghatározni a temetőrészlet környezetének Árpád-kori topográfiáját, a felszín alakulását és fedettségének jellegét, és különleges helyzetéből következően a Karoling-kori örökséghez való viszonyát.

A temetőrészletet a sírokban talált pénzék a 11. század második felétől a 12. század elejéig terjedő időszakra keltezték. A temetőrészlet a Karoling-kori település és temető felett terült el, de sem tájolásuk, sem kiterjedésük nem befolyásolta meghatározó módon az Árpád-kori temető alakulását. A 9. századi erődítési árok nyomvonalának süppedéke – bár nyugati (hosszabb) szakaszát már a Karoling korban betemették – jól látszott még a 11. században is. Az árok keleti szakasza a honfoglalást megelőzően nyitva maradt, természetesen, ezért lassabban töltődött fel. Ezt a – feltehetően gyakran vízjárta – mélyedést igyekeztek kikerülni az Árpád-korban: a peremén sűrűsödtek a temetkezések, a legmélyebb terület pedig

„sírmentes” is maradt. A temetőrész legmagasabban fekvő sírjait az egykori Hadrianus zarándoktemplom déli előterében tártuk fel. Szintadatuk arra utal, hogy a 9. századi templomot egy természetes magaslaton jelölték ki. Talán ennek a magaslatnak a folytatása lehetett az a dombocska, amelyet ugyancsak Árpád-kori temetkezések borítottak a 9. századi erődítési árok déli oldalán.

A sírok betöltése alapján a területet változó vastagságban téglás-köves építési törmelék borított, amely elsősorban a Hadrianus templomból származott, és a rom bontását követő tereprendezés emléke lehet. Van azonban két sírcsoport, melynek földjében nem, vagy alig fordult elő építési törmelék. Az egyik éppen az egykori templom közelében fekszik. Az itt nyugvókat talán még a nagyobb bontási/építési munkálatokhoz köthető tereprendezés előtt temették el. A másik sírcsoport az egykori erődítési árok közepe táján, mintegy 5 m széles sávot foglalt el, annak a szakasznak a végén, amelyet még betemettek a 9. században.

A tájolási adatok és egyes sírmentes területek összevetése révén sikerült megrajzolni a temetőn keresztül vezető utak nyomvonalát, és az ebben a 11. század végén bekövetkezett változásokat.

A temetkezés rendje a temetőrész használatának idején jól nyomon követhető volt. A temető megnyitáskor kijelölt határokon belül, keletről nyugat felé terjeszkedve, az utakat is felhasználva, illetve azokhoz alkalmazkodva osztották fel a területet az ide temetkezni szándékozó kisebb közösségek (családok) között. A temetőn belül e kis közösségi/családi temetkezőhelyek némelyikét éppen egy jól látható temetkezési szokás, a kar testre hajlítása alapján véltem körülhatárolhatónak.

Miként az egyházszervezés kezdetén másutt is Magyarországon, a zalai monostor temetője is nyitva állt az oda temetkezni szándékozók előtt, használatát ekkor talán még nem kötötték nagyobb adományhoz. A változás ebben a tekintetben is a 11. század vége felé következett be – erre utalnak a temetőrész délnyugati peremén feltárt ezüstékszeres temetkezések. Ám a viseleti leletekből is megállapíthatóan az előkelőbbek helyét már korábban is a templomhoz közelebb, a szegényebbekét attól távolabb jelölték ki. Az 1951-ben a bányagödör keleti peremén – az egykori templom szentélyéhez közel eső területen – feltárt sírok többségében maturus és senium korú férfiak és néhány nő nyugodott, közöttük egy elektronnal-arannyal felékszerezett, aranyszállal kivarrt gallért viselő asszony is. A templomtól legtávolabb fekvő terület a 11. század közepén egy szegényebb közösségnek/családnak jutott. Sima S-végű karikaékszereik között ritka az ezüst, sírjaik a köznépi temetőkben szokásos, „hagyományos” módon, egymás közelében feküdtek a területen.

A 11. század utolsó évtizedeiben újonnan érkező, gazdagon felékszerezett nőkkel érkező családok számára új temetőterületet jelöltek ki. Sírjaik iránya a monostor ezidőtájt emelt körítőfalához igazodott. Mivel a fal elválasztotta ezt a területet a templomtól, a 12. század elején a faltól északra fekvő temetőrészt felhagyták. Így maradhettek a korábban már használatba vett temetőrészekre eső területek sírmentesek vagy csak szórványos temetkezésekkel fedettek.

A monostor körítőfalának építését a temető sírjai keltezték. Egyetlen tatárjárás előtti monostor feltárásáról beszámoló közlemény sem említ hasonló alaprajzú és -méretű falat. A zalavári falazat ugyanakkor Székesfehérvár korai királyi várának falövével rokonítható, bár lehetséges, hogy ez csupán a csekély maradványokból kiinduló képzelet szüleménye. A körítőfal északkeleti saroktornya, mivel alapozási technikája a Vársziget északi részén álló toronyszerű épületével egyezik, a 12. század közepe táján készülhetett.

A körítőfalon belül feltárt, többségében cölöpös alapozású épületmaradványok datálása bizonytalan. Már Cs. Sós Ágnes felfigyelt arra, hogy a körítőfal délnyugati és északnyugati sarka környékén a kőkitermelés, illetve a késő középkori bolygatás „mélyebben hatolt le.” A késő középkori vár helyére vonatkozó elképzelése azonban megakadályozta abban, hogy ezt a szintkülönbséget és „kőkitermelést” épületrészekkel kapcsolja össze. Az újabb ásatások nyomán valószínűsíthető késő középkori topográfia szerint a kérdéses területeken az északnyugati és délnyugati sarokbástya állt. Ezek az adatok a délkeleti sarokbástya helyén megfigyelt jelenségekkel együtt amellet szólnak, hogy a cölöpös alapozástechnikát a késő középkorban, a Vársziget új falszakaszainak készítése során már nem alkalmazták. A körítőfalon belül feltárt cölöpös alapozástörödékek tehát az Árpád-korra keltezhetők – datálásuk ennél pontosabban jelenleg nem lehetséges. Mivel a legkésőbbi, Zalavárhoz köthető kőfaragványok az 1230-as évekből származnak, a későbbi évszázadokban a nagyobb átalakítások a védművekre korlátozódtak.

Az Árpád-korban Adorján zalai monostora a Vársziget déli részén állt. Az alapító választása az Priwina udvarházának egykori Szűz Mária egyházára esett, nem a 9. századi település közepén álló Hadrianus zarándoktemplomot építették újjá. A Karoling-kori rezidenciának a 11. század elejére nyilván maradtak még a templomon kívül olyan további épületei, amelyekben az érkező szerzetesek meghúzhatták magukat. Ezek, valamint ugyancsak a Karoling hagyaték részét képező, a Várszigetet övező védművek a zalavári újraalapítás és (későbbi) újjáépítés jámbor szándékát gyakorlati szempontból is támogatták.

Adorján kultuszának helyi folyamatosságát régészeti adatokkal nem lehet alátámasztani. Dercsényi Dezső szerint az újraalapítás írott hagyományok alapján történt.

Feltételezését támogatják azok a 970-es években Salzburgban és Passauban keletkezett hamisítványok, amelyek szövegezéséhez a *Conversiot* is felhasználták, s amelyek célja a magyar egyház feletti befolyás megszerzése volt. Mosaburg főtemploma így elevenedett fel az egyházi hagyományban, ezen – és hasonlókon – keresztül került bajor szerzetesek révén a 10. század végén vagy a 11. század elején a magyar udvarba. Ez természetesen nem zárja ki az alapító szándékát megerősítő (esetleg a színhelyet megjelölő) helyi hagyomány létezését, de a kultusz folyamatosága jelen ismereteink szerint nem igazolható.

2. A „kápolna”. A Vársziget másik egyházának („kápolna”) alaprajza nélkülözi a jól keltezhető részleteket: félköríves szentélyéhez téglalap alakú hajó csatározik, a hajó nyugati végén két falpilléren és egy középpilléren nyugvó karzattal. A déli hajófalán nyíló bejáratának helyét az oda vezető ösvény mellé temetett sírok vonala rajzolta ki.

A „kápolna” körüli temetőt teljesen feltártuk, embertani anyagát több szempontból is alaposan feldolgozták, ezzel páratlan lehetőséget nyílt egy komplex elemzéshez. Keltező értékű éremleletek hiányában itt a „klasszikus” templom körüli temetők jellegzetes, kettős stratigráfiájában rejlő lehetőségeket kellett kihasználnom a temető és a sírleletek relatív, majd abszolút kronológiájának megállapításához. A sírok viszonylagos időrendjének feltérképezése alapján megállapítható volt, hogy a temetőn belül különböző időszakokban különböző területekre temetkeztek, és a területhasználat változásaival (parcellák kijelölésével) együtt a térhasználathoz kapcsolódó temetkezési szokások is változtak. Ezeket az időszakokat a *horizont* fogalommal jelöltem.

A sírokat öt horizontba soroltam: a 0. horizontba tartoztak azok a temetkezések, amelyeknek az Árpád-kori templom körüli temetőhöz való tartozása kétséges. Az 1-4. horizont sírjait biztosan a templom körüli temetőbe temették. Bár a területhasználat változásához nyilván nem kapcsolódott viseletváltás, a 2. és 3. horizont sírleleteit összehasonlítva mégis érzékelhető az ékszerkészlet lassú megújulása. A leleteket más Árpád-kori temetők éremmel keltezett párhuzamai alapján datáltam. A horizontok és leletek elemzésének összevont eredménye alapján úgy vélem, hogy a 0. horizontba sorolt sírokban nyugvó halottakat a templom építése előtt temették el. A temetkezőhelyet a 11. század első felében jelölhették ki a terület birtokosai nincstelen rab(?)szolgáik számára, akiket a várszigeti megtelepedéssel és berendezkedéssel kapcsolatos munkák elvégzésére itt telepítettek le. A templom helyét utóbb ennek a temetőnek az ismeretében tűzték ki. A templomot a 11. század utolsó harmadában építhették fel, és a 13. század első feléig használták. A templom körüli temetőben kijelölt parcellák egy részében a temetkezés már korábban megszakadt, s hiányoznak a kései Árpád-kor reprezentatív, ám falusi temetőkben egyébként nem ritka leletei

is (pecsétgyűrűk). A két tény legvalószínűbb magyarázata, hogy a templom köré temetkező közösség legtehetősebb családjai már a 12. század végén – 13. század elején más temetkezőhelyet választottak maguknak. A jelenség feltehetően összefüggésben van azzal, hogy a térségben ugrásszerű megnövekedett a templomépítkezések száma, amelyek éppen ebben az időszakban kezdődhettek, és a 13. században teljesedtek ki. A templom és temető végleges felhagyása a 13. század második felében a királyi megyeszervezet bomlásához kapcsolható. A feltűnően magas harci sérülések száma alapján a korábban ide temetkező, várnépi jogállású közösség feladata a zalai várban felhalmozott javak és rabok begyűjtése, őrzése és védelme lehetett.

A temetőelemzés lokális eredményeken túlmutató hozadéka, hogy a késő Árpád-kori társadalom nem különösebben magas rangú, de tehető tagjainak kincsleletekből ismert ékszerkészlete mellé egy nagyon alacsony társadalmi állású réteg egyszerű, de nagy múltú viseleti tárgyainak olcsó alapanyagból készült, kései formaváltozatai is felsorakoztathatók. Zalaváron ezek közül is kiemelkedő gyakoriságúak a csavart huzalú S-végű karikák.

Két profán célú, a település Árpád-kori történetének kezdetén és végén álló építmény a korábbi szakirodalomban nem szereplő, új elem a Vársziget Árpád-kori topográfiájában.

1. Palánkfalú udvarház. A monostor és a várnépek egyháza között palánkkal övezett terület a megtelepedés legkorábbi, de – a várnépek egyházának temetőjét megelőző „0. horizonthoz” tartozó temetkezéseihez hasonlóan – rövid életű, legkésőbb a 11. század végén lebontott emléke. Kapuja délre, a monostor felé nyílt. Pontos rendeltetését feltárásának befejezése és leleteinek elemzése után lehet majd meghatározni. Mindenesetre határozott területrendezési elképzelések megvalósítására vall, hogy a palánkárok keleti szakaszával átvágták a Hadrianus templom nyugati részének romjait. A palánkkal határolt területen utóbb létesített kenyérsütő kemencék alapján a területhasználat profán jellege a későbbi évszázadokban sem változott. Egyelőre nyitott kérdés, hogy a palánk csupán a berendezkedés idejére ideiglenesen kialakított udvarház, vagy már az ispánsági központ, esetleg a monostor tartozéka volt.

Györffy György szerint az első ispánsági központ a veszprémi püspökség adománylevele alapján Kolonvárbán volt. A zalavári ispánsági központot csak I. László uralma idején alakították ki, de előfutára lehetett már egy királyi udvarház. Mivel Kolonvár nyomai a térségben folyó intenzív ásatási tevékenység ellenére sem kerültek napvilágra, Cs. Sós Ágnes, majd Szőke Béla Miklós és Vándor László már a korai központot is Zalavár-Várszigetre lokalizálták, így a palánk akár e korai központ emléke is lehet.

A palánkkal kerített udvarház egyházi birtoklása mellett a következő közvetett adatok szólhatnak: A monostor körítőfalának építését – a monostor temetőjének feltehetően az új falhoz tájolt és I. László pénzével keltezett sírjai alapján – a 11. század utolsó évtizedeire kelteztem. Ugyanennek a „kései” temetőrésznek a sírjai rétegződnek a palánkárok déli szakasza fölé is. Az új kőfal kiválthatta a palánkot, sőt – amennyiben annak területét a tizedjövedelem és egyéb adományok raktározására használták – még biztonságosabban is védelmezte ezeket. Ha ez a terület is a szerzetesek kezén volt, akkor az ispánsági központhoz rendelt feladatok ellátására nem túl sok hely maradt a Vársziget Árpád-korban lakott területén.

2. *Torony.* A négyzetes alaprajzú, toronyszerű épület a várnépek egyházától és temetőjétől keletre állt. Az épülettípus több kora Árpád-kori központból ismert, de széles körű elterjedése a magyarországi várépítészetben a 12. század végétől adatolható. A zalavári toronnyal magán a Várszigeten egyező alapozástechnikával készült a monostor körítőfalához toldott északkeleti saroktorony. Így építése nem lehet a 12. századnál korábbi, de 1222-ben már állt, mivel Róbert püspök „*in castro Zala*” keltezett oklevelet. A közelebbi és tágabb környékről is számos, a 12. század végére, 13. század első felére keltezett, hasonló építmény ismert. Ha építése összefüggésben volt a kora Árpád-kori palánk felszámolásával, akkor inkább a 12. század első felében emelték. A zalavári épület leginkább a várhoz kötött várnagy lakóhelye lehetett, egyben alkalmas teret biztosíthatott a megyei adminisztráció helyben intézendő ügyei számára is.

A 13. század második felében megpecsételődött a várszigeti település sorsa. IV. Béla a tatárjárás utáni reformpolitikájának részét képező településkiváltságolások miatt Esztergomban és Székesfehérváron is összeütközésbe került az egyházzal. Zalaváron a monostor kapuja előtt létesített világi központ esetleges benépesítése a korábbi, esztergomi és székesfehérvári esetekhez hasonló, nehezen megoldható helyzetet teremtett volna. Így – a királyi vármegye intézményének és székhelyének elsorvadásával párhuzamosan – a környék azon települései kaptak kiváltságokat és indulhattak fejlődésnek, amelyeken forgalmas utak haladtak át. A Vársziget pedig csak ezek közelében, de rajtuk kívül feküdt. Jelentőségét a késő középkorban – a monostor hiteles helyé válásának köszönhetően – mégsem veszítette el teljesen.

Az újabb feltárások és rajtuk keresztül a régi kutatások újraértékelése alapján megalapozottan törölhető a Zalavár Árpád-kora és a 11. század közé tett egyenlőségjel. Bár a kutatás koránt sincs lezárva, a leegyszerűsített, statikus településtörténetet egy évszázadokon át alakított, több szereplős és több pólusú településszerkezet váltotta fel. Ennek és a hozzá

kapcsolódó tárgyi kultúrának a változása mellett és mögött megjelentek az Árpád-kori társadalom különböző rendű-rangú tagjai is.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Die Friedhöfe des Benediktinerklosters St. Hadrian, sowie der nördlich des Klosters gelegenen Pfarrkirche. "Europa's Mitte um 1000" Katalogband. Hrsg.: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Berlin 2001. 342–352.
- A zalavári monostor az Árpád-korban. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács I. Pannonhalma, 2001. 322–327.
- A Zalavári gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Budapest 2002. 93–99. (The Zalavár Collection. In: The 200 Years History of the Hungarian National Museum. Ed.: Pintér, János. Budapest 2004. 67–71.)
- Zalavár-Kápolna: egy temetőelemzés lehetőségei és eredményei ((Zalavár-Kápolna: possibilities and results of a cemetery analysis) Opuscula Hungarica 6(2005) 173–184.
- Medieval settlement history of the Little Balaton region. In: Environmental Archaeology in Transdanubia (eds: Zatykó, Csilla – Juhász Imola – Sümegi, Pál) VAH 20. Budapest, 2007. 156–162.
- Zalavár-Vársziget 2007. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban. 2006–2007. Szerk. Pallós L. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, 12–14.
- Vár állott ...A középkori Zalavár. Muzeumcafé 8(2008) 24–25.
- Zalavár-Vársziget Árpád-kori „tornya”. Zalai Múzeum 17(2008) 221–228.
- A zalai bencés monostor s.a. 2010.